

Олексій Штейнле

КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ КЕРІВНИКИ
В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УРСР
ПЕРІОДУ ПОВОЄННОГО СТАЛІНІЗМУ
(1945–1953 РР.)

Shteinle Olexiy. Communist Party of Ukraine and its leaders in the political system of Soviet Ukraine in postwar Stalinist period (1945–1953). The role of the Communist Party of Ukraine in the control system of Ukraine was analyzed. It concludes that, despite attempts to reform the relations of party and other organs, CP(b)U has continued to work the political center of society.

Аналізується роль Компартії України в системі управління УРСР другої половини 1940-х — початку 1950-х рр. Робиться висновок, що попри спробу реформування відносин партійних та інших органів КП(б)У надалі виступала політичним центром суспільства.

Комуністична партія (більшовиків) протягом всього існування радянської державності посідала вкрай важливе місце в системі управління. В конституціях СРСР 1936 р. (ст. 126) та 1977 р. (ст. 6) була закріплена теза про її роль як політичного авангарду, керівне ядро державних і громадських об'єднань. Відповідно й у науковій літературі, присвяченій історії партії, сформувалася й пануюча думка про диктатуру РКП(б) — ВКП(б) — КПРС, підпорядкований

характер інших владних інституцій (рад, силових структур, громадських організацій) [1].

У той же час, формула, коли партія зображується єдиним органом прийняття рішень, а інші владні інститути — лише слухняними виконавцями, також має кілька слабких позицій, розкритикованих як українськими, так і російськими істориками. Співвідношення владних повноважень між партійними та іншими структурами (принаймні на загальносоюзному рівні) змінювалося в залежності від розстановки сил в політичній еліті. Так, за спостереженнями О. Хлевнюка, наприкінці 1930-х рр. центр прийняття рішень перемістився з політбюро ЦК ВКП(б) до Раднаркому СРСР [2]. Солідаризувався з цим твердженням й В. Мохов, відмітивши, що такий розподіл влади зберігався до смерті Й. Сталіна [3]. Українські вчені (С. Кульчицький, В. Васильєв) також відмічали, що роль Компартії в житті суспільства була більш складною, аніж загальноприйнята теза про партійне єдиновладдя, і потребує додаткового вивчення [4].

Таким чином, питання про місце КП(б)У в політичній системі УРСР навряд-чи можна вважати вирішеним. Спробі віднайти відповідь на нього в контексті періоду повоєнного сталінізму (другої половини 1940-х — початку 1950-х рр.) і присвячена ця стаття.

Комуністична партія (більшовиків) України на початок 1945 р. була потужним владним інститутом і включала у себе понад 125 тисяч комуністів та 39 тисяч кандидатів у члени партії. Протягом повоєнних років її чисельність стрімко зростала: в 1946 р. вже понад 320 тисяч, 1949 р. близько 684 тисяч, в 1953 р. понад 781 тисячу членів та кандидатів [5]. До складу КП(б)У на 1946 р. входили 1 центральний, 25 обласних, 79 міських, 82 міських районних, 743 районних та 13 окружних комітетів, сформованих за територіальним принципом [6]. Основою організаційної структури партії був «демократичний централізм», що на практиці розумівся як беззаперечне підпорядкування нижчих парторганів вищим. На думку М. Дорошка, об'єктивними причинами вибору більшовиками такого типу організації були екстремальні умови діяльності на початку ХХ ст. та відверта спрямованість на захоплення влади насильницьким шляхом [7].

Найвищим органом КП(б)У за партійним статутом проголошувалася партійний з'їзд, що обирав Центральний комітет та ревізійні органи. Однак в реальному житті вся влада зосереджувалася у постійно діючих органах: політбюро, оргбюро та секретаріаті ЦК.

Красномовним свідченням цього є хронологія пленумів вищого партійного форуму. Протягом 1945 р. ЦК збирався 2 рази (5–8 червня та 12–14 грудня), у 1946 — 4, 1947 — теж 4, 1948 — 3, 1949 — 6, 1950 — 3, 1951 — 3, 1952 — 5 та у 1953 — 6 (підрahoвано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1). Бути оперативним органом керівництва партією та державою ЦК з таким ритмом роботи просто не міг. В той же час політбюро збиралося протягом 1945 р. 27 разів, 1946 — 33, 1947 — 43, 1950 — 32, 1952 — 24 рази (в середньому 1 раз на 10–14 днів) (підрahoвано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6).

Тож реальне управління КП(б)У належало не всьому Центральному комітету, а відносно невеликій групі партійної еліти, до якої входили секретарі, їх заступники та завідуючі відділами ЦК КП(б)У, а також очільники обласних партійних організацій. У 1949 р. до цієї категорії працівників включали 40 посад (5 секретарів, завідувача секретаріату, 8 помічників секретарів, 17 завідуючих відділами, завідувача особливим сектором, секретаря партійної колегії, керуючого справами, завідувача партархівом ЦК; 25 перших секретарів обкомів) [8].

Інший підхід запропонували британські історики Е. Моудслі та С. Вайт, які включали до партійної еліти членів ЦК [9]. Однак у владному механізмі СРСР центральним комітетам як ВКП(б)-КПРС в цілому, так і компартій союзних республік відводилася роль демонстрації «внутріпартійної демократії», легітимізації рішень, вже вироблених верхівкою партійного апарату. Тому вважати членство у ЦК ознакою належності до партійної еліти навряд чи можна. Скоріше навпаки — приналежність до номенклатурної верхівки взагалі (за певними винятками для представників робітників, селян та інтелігенції, що створювало образ репрезентативності вищого партійного форуму республіки) визначала можливість занесення до списків членів та кандидатів ЦК КП(б)У.

КП(б)У та Ради

Другим владним інститутом були Ради або система радянської влади з поділом на представницькі органи (власне ради) та виконавчі (Раду народних комісарів-міністрів та виконкоми). За Конституцією УРСР, Верховна Рада проголошувалася найвищим органом державної влади [10]. Однак її реальна політична роль зводилася до формального затвердження рішень, заздалегідь вироблених у партійно-радянському апараті. Переконливим доказом

може бути зіставлення матеріалів політбюро ЦК та засідань Верховної Ради, на яких обговорювалися однакові питання, наприклад, одне з ключових — бюджет УРСР. На засіданні політбюро ЦК (Л. Каганович, М. Хрущов, М. Патолічев, Д. Коротченко, Л. Корнієць, М. Гречуха та Д. Мануїльський) бюджет України на 1947 рік обговорювався 25 березня 1947 р. З доповідями виступили М. Хрущов (член політбюро та голова уряду) і Л. Сахновський (міністр фінансів) [11]. Той же проект заслуховувався на засіданні Верховної Ради УРСР 25 червня 1947 р. (доповідач — знову Л. Сахновський). Закон про держбюджет, прийнятий Верховною Радою, затвердив його без жодних змін [12].

Схожа ситуація була з іншим ключовим питанням — персональним складом Ради Міністрів, Президії Верховної Ради та Верховного Суду УРСР. Призначення членів цих органів належало виключно до компетенції Верховної Ради (за конституцією — ст. 28, 38 та 87). Постанови українського парламенту про склад Президії, уряду та вищої судової інстанції датовані 6 березня 1947 р. (були опубліковані 9 березня) [13]. На засіданні політбюро ЦК ці ж списки були затверджені ще 5 березня [14].

Нові дослідження російських істориків О. Хлевнюка та Ю. Жукова добре показують, що у повоєнні роки на загальносоюзному рівні робилися спроби впорядкувати відносини між партією та урядом. Вихід бачився у більш чіткому розмежуванні сфер діяльності партійних та радянських органів: на Компартію покладалося проведення кадрової політики та ідеологія, на уряд — поточні питання економічного, соціального та культурного життя [15]. На рівні союзних і автономних республік та областей передбачалося максимальне зближення цих двох інституцій. Таку мету декларувала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 1 листопада 1943 р. Згідно з нею, ЦК Компартії України вважав за необхідне, щоб «обкоми, міськкоми та райкоми КП(б)У регулярно проводили свої засідання, на яких повинні обговорюватись найважливіші питання партійної, радянської та господарської роботи» [16]. Логічним продовженням такого курсу став проект злиття партійних та радянських структур на персональному рівні (офіційна назва — «Про покращання державних органів на місцях»), що розглядався у січні 1944 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Однією з головних його пропозицій було сумісництво перших посад у партійній та радянській ієрархії регіону. Проект пропонував «визнати доцільним, щоб перший секретар ЦК Комуністичної партії союзної

республіки, крайкому, обкому, окружкому, міськкому, райкому партії був одночасно і головою раднаркому союзної (автономної) республіки, виконкому крайової, обласної, окружної, міської, районної Ради депутатів трудящих» [17].

Хоча в повному обсязі цей проект не був реалізований (можливо, він пропонував занадто радикальну реформу управлінського апарату), однак окремі його положення все-таки були впроваджені у життя. В Україні посади перших секретарів ЦК, Київського обкому та міськкому, голови Раднаркому одночасно займав М. Хрущов; в Білорусії уряд також очолював керівник республіканської парторганізації П. Пономаренко.

Власне кажучи, розділити в партійну та радянську еліту в керівництві було УРСР практично неможливо. До складу керівних партійних органів, Президії Верховної Ради, Бюро Ради Міністрів входили одні й ті самі діячі. Протягом всього повоєнного періоду членами політбюро та оргбюро обов'язково були голова Президії українського парламенту (М. Гречуха), Раднаркому — Ради Міністрів (М. Хрущов, Д. Коротченко), заступники голови уряду (Л. Корнієць, Д. Мануїльський, І. Сенін, В. Мацкевич, Н. Кальченко). В той же час секретарі ЦК та обкомів КП(б)У входили до складу Президії Верховної Ради (Л. Каганович, Л. Мельников, М. Патолічев, О. Федоров тощо) [18].

Про тісний зв'язок партійної та радянської вертикалей свідчить і практика спільних постанов ЦК КП(б)У, Ради Міністрів та Президії Верховної Ради УРСР, які видавалися з особливо важливих питань. Подібні постанови та звернення приймалися під час війни (заклики вести боротьбу з німецькою армією та українськими націоналістами), хлібозаготівельної кампанії 1946–1947 рр. (вимоги не послаблювати темпи хлібозаготівель), після смерті Й. Сталіна [19].

Тож і для повоєнних років було характерним зрощення партійних та радянських структур, яке відмічали як належне засновники радянської державності. На думку С. Кульчицького, цей тандем становив основу всієї політичної системи СРСР: партійні комітети здійснювали диктатуру, а на виконкомі покладалася управлінська робота [20]. Таким чином забезпечувалося збереження централізованої вертикалі управління (адже партійний апарат був суворо ієрархічним) та ілюзії «народної влади» (оскільки радянські органи формувалися за допомогою показових виборів та із залученням окремих вихідців з народу).

КП(б)У та судова гілка влади

Документи, що збереглися внаслідок функціонування судових органів влади УРСР, свідчать про їх підпорядкований характер відносно партійних структур. Такі ключові питання, як особовий склад Верховного Суду республіки, регулювалися політбюро ЦК КП(б)У [21]. Так, наприклад, керівництво, члени та народні засідателі цієї судової інстанції Радянської України у 1947 р. були визначені на засіданні політбюро 6 березня і в той же день були оформлені постановою Верховної Ради УРСР [22]. Подібна практика відносин судової та партійної влади, як зазначає І. Курейба, існувала протягом всього радянського періоду і зумовлювалася тим, що основним законом країни насправді була не конституція, а партійні рішення [23]. Для підкріплення цієї думки варто навести оцінку ролі судової влади партійним бомондом повоєнних років. «...судово-прокурорські працівники поставили, як щит, свою непідпорядкованість, так звану незалежність, — переконував делегатів III Запорізької обласної партконференції секретар обкому з кадрів Жуков. — Але вони ж комуністи. Від кого вони хочуть бути незалежними? Від партійних керівних органів? Взагалі, чи можна собі уявити яку-небудь незалежність товаришів, що знаходяться на тій чи іншій роботі? Немає в нас такої незалежності і не може бути. У нас все підпорядковано одному партійному органу і будь-те ласкаві відповідати» [24].

КП(б)У та громадські об'єднання

Схожий принцип діяв у відносинах Компартії з громадськими організаціями. У багатьох дослідженнях з історії комсомолу відмічався його дуже тісний зв'язок з партійною вертикаллю влади. Повною мірою це було справедливим і для повоєнних років. Як у пресі повоєнних років, так і на закритих партійних форумах це вважалося аксіомою. «Комсомол — це наш помічник, — визначав характер стосунків партторгів з молодіжною організацією Д. Коротченко у 1946 р. — Ми надавали комсомолу допомогу, надаємо і будемо надавати, оскільки ми комсомолом керували, керуємо та будемо керувати, як нашою надійною та молодією зміною» [25].

Окреслюючи основи політичного механізму в СРСР, Й. Сталін називав профспілки серед основних його ланок, які повинні були поєднувати партію з її соціальною базою. Та протягом 1920-х рр. вони трансформувалися у сполучний елемент між партійно-радянськими органами та трудовими масами, на який перекладалися

другорядні питання. Не виправдали сподівань профспілки і як «школи комунізму», що зумовило поступове зменшення їх впливу в управлінській системі радянського суспільства [26].

Тому в 1948 р. Всесоюзна центральна рада профспілок приймає постанову про утворення республіканських, крайових та обласних профрад, які мали координувати дії спілок різних галузей виробництва. Одночасно були чітко сформульовані й завдання профспілок у системі управління: 1) розгортання соціалістичного змагання; 2) покращання побутового та культурного обслуговування працівників; 3) керівництво культурними та фізкультурними установами [27]. Остаточну таку структуру профапарату закріпив X з'їзд професійних спілок СРСР (квітень 1949 р.), що проголосив «демократичний централізм» основою своєї будови. Тож протягом 1945–1949 рр. відбулася корінна реорганізація всієї системи профспілкового руху СРСР. Тепер його організаційна будова різуче нагадувала організацію партійно-радянського апарату.

Сферу діяльності, якою опікувалася Укрпрофрада, досить промовисто показують плани роботи цієї організації. Так, у квітні 1951 р. на її розгляд виносилися такі питання, як «стан підготовки та навчання профспілкового активу», «підготовка до відкриття піонерських таборів», «підготовка до літніх форм роботи у клубах, парках, садах та кіномайданчиках профспілок»; у липні — «про організацію соціалістичного змагання на підприємствах України», «про стан позашкільної роботи серед дітей і роботи дитячих секторів культурорганізацій», «про стан громадського контролю над роботою магазинів та підприємств громадського харчування», у грудні — «про роботу профкабінетів», «про практичну роботу технічних інспекторів охорони праці та техніки безпеки» [28]. Тобто, на розгляд керівників профспілкового руху в УРСР покладалися такі другорядні (в усій системі управління) питання, як охорона праці, організація соціалістичних змагань, соціальне забезпечення працівників (відпустки, путівки, матеріальна допомога, дитячі садки та піонерські табори), влаштування культурного дозвілля.

Таким чином, протягом другої половини 1940-х рр. у політичній системі УРСР було здійснено спробу впорядкування відносин між КП(б)У та іншими владними інститутами, що здійснювалася за зразком трансформацій в союзному центрі. Однак до значних змін у відносинах партійних та інших органів управління вона не призвела. Це свідчить про певну автономність політичних процесів

у республіці та збереження за КП(б)У ролі політичного центру, відповідального за керівництво всіма сферами суспільного життя.

1. Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. — Кн. 3. Россия под большевиками. 1918–1924 / Р. Пайпс. — М.: Захаров, 2005. — 704 с.; Падалка С.С. Парти́йне єдиновладдя 60–80-х рр. ХХ ст.: природа, внутрішня організація / С.С. Падалка // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2000. — №1. — С. 253–266 тощо.

2. Хлевнюк О.В. Политбюро: Механизмы политической власти в 1930-е годы / О.В. Хлевнюк. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 266.

3. Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.). Монография / В.П. Мохов. — Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. — С. 73.

4. Див.: Кульчицький С.В. Історичне місце української радянської державності / Станіслав Кульчицький. — К.: Ін-т історії НАНУ, 2002. — С. 16–19; Кульчицький С.В. Становлення радянської політичної системи / С.В. Кульчицький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. — С. 12–14; Васильєв В.Ю. Динаміка диктатури: стосунки «центр-субцентр» влади в радянській управлінській системі в УСРР-УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.) / В.Ю. Васильєв // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. — С. 195–196.

5. Комуністична партія України в цифрах: До 70-річчя I з'їзду Компартії України. — К.: Політвидав України, 1988. — С. 10.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 1504. — Арк. 2.

7. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): монографія / Микола Савович Дорошко. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 59.

8. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 4787. — Арк. 41–58.

9. Mawdsley E., White S. The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev: the Central Committee and its members (1917–1991) / Evan Mawdsley, Stephen White. — Oxford: Oxford univ. press, 2000. — P. 241–256.

10. Конституція (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики. С изменениями и дополнениями, принятыми I, II, IV, V и VI сессиями Верховного Совета УССР. — Харьков: Укр. гос. изд-во, 1945. — С. 7.

11. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1021. — Арк. 21.

12. Друга сесія Верховної Ради 2-го скликання. 25–28 червня 1947 р. Стенографічний звіт. — К.: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1947. — С. 163–164.
13. Правда України. — 1947. — 9 марта. — С. 1–2.
14. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1011. — Арк. 1–6.
15. Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет министров СССР, 1945–1953 / Сост.: О.В. Хлевнюк и др. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 5–6; Жуков Ю.Н. Сталин: тайны власти / Юрий Жуков. — М.: Вагриус, 2005. — С. 204–209.
16. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2-х томах. — Т. 2. — К.: Політвидав України, 1977. — С. 36.
17. Жуков Ю.Н. Сталин: тайны и власти. — М.: Вагриус, 2005. — С. 208.
18. Правда України. — 1947. — 9 марта. — С. 1–2; 1951. — 21 апреля. — С. 2.
19. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / В.А. Смолій (ред.), О.М. Веселова (упоряд.). — К.: Вид-во М.П. Коць, 1996. — С. 17–18, 32–35, 38–40, 72–82; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2-х томах. — Т. 2. — К.: Політвидав України, 1977. — С. 5–7, 20–23; Политическое руководство Украины. 1938–1989 / В.Ю. Васильев (сост.). — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 177–178.
20. Кульчицький С.В. Становлення радянської політичної системи / С.В. Кульчицький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. — С. 12.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 24. — Оп. 16. — Спр. 14, 23, 38, 65.
22. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1011. — Арк. 7–10; Правда України. — 1947. — 9 марта. — С. 2.
23. Корейба І.В. Історія становлення правової охорони конституції в Україні / І.В. Корейба // Форум права. — 2008. — № 3. — С. 237.
24. Державний архів Запорізької області. — Ф. П-102. — Оп. 2. — Спр. 767. — Арк. 204.
25. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2498. — Арк. 5.
26. Мовчан О. Чи були профспілки 20-х «школами комунізму»? / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — №11. — С. 48–93.
27. Профсоюзы СССР: Документы и материалы. В 4 т. — М.: Профиздат, 1963. — С. 587.
28. ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 8. — Спр. 633. — Арк. 32, 136, 222.